

A névutós kifejezések

Hegedűs Veronika
hegedus@nytud.hu

1. Bevezetés

- A magyar névutós kifejezések (PP) történeti szintaxisa, azon belül is a Jókai-kódex adatai
- Jókai-kódex: az első hosszabb nyelvemlék; itt találunk először elegendő számú névutót, ahhoz, hogy az osztállyal kapcsolatban általánosításokat tehessünk
- Érdekes kérdés a névutók státusza (l. Sebestyén, 2002):
 - i. egyértelműen névutói státuszú elemek
 - ii. raggá váló névutók
 - iii. tartalmaz lexikai elemekből (főleg főnevekből) névutóvá váló elemek
- Először a Jókai-kódexben: *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezetekkel analóg felépítésű névutós szerkezetek, szabad váltakozásban a maihoz hasonló felépítésű névutós kifejezésekkel
- Fő állítások:
 - Egyes „névutók” valójában egy köztes kategóriához tartoznak, ez a már más nyelvek hasonló szerkezeteire javasolt AxialPart kategória, amely a szintaktikai szerkezetben a DP és a PP között foglal helyet (Svenonius, 2006);
 - Bizonyos helyzetviszonyító főnevek elveszítvén lexikai tulajdonságaikat a grammatikalizáció útjára lépnek, és az AxialPart kategórián keresztül névutóvá válnak;
 - Az AxialPart kategóriához tartozó elemek főnévi jellege még nem homályosult el teljesen, így kaphatnak birtokos személyragot, de már nem teljes értékű főnevek ezekben a szerkezetekben.

A grammatikalizációs elemzés számot ad a névutók kettős viselkedéséről, anélkül, hogy azt feltételezné, hogy ezek az elemek kivételesek; más nyelvek köztes kategóriához hasonlóan helyezi el őket a PP-k szerkezetében.

2. Az adatok

- Raggá váló névutók: alakjuk redukálódik; egyre következetesebben részt vesznek a magánhangzó-harmóniában; pl.: *balól/belől*, amely a mai *-ból/-ből* rag őse (Sebestyén, 2002)¹

- (1)
a.	JókK 060/17 kezebelewl	
b.	JókK 028/14 parisbalol	
c.	JókK 053/06 azbalol	
d.	JókK 049/24 Afifyabelewl	(nincs illeszkedés!)
e.	JókK 043/18 az langbol	(rövidült alak)

- Névutóvá váló elemek: valahol a ragos névszó és a névutó között helyezkednek el: nem egyértelműen funkcionális elemek, de nem is teljes értékű főnevek a szerkezetekben; pl.: *közel* (Sebestyén, 2002)

- (2) JókK 111/17 kewzel affylhoz

- „Tipikus” névutók: az osztály jellemző tulajdonságait mutatják;
- Az első emlékek adatai között a birtokos szerkezetből fejlődött névutók mindig jelöletlen névszóhoz vagy névmáshoz járulnak (Benkő, 1980).

- (3)
a.	HBK: vilagbele; fcine eleut; iov fevel; uimadfadugucmia; nugulmabeli;
timnucebelevl
b.	KTSz mvnybe[le]; Betle[hembele]; mogzotbelevl; agbe[le]vl
c.	ÓMS buabeleul

- Birtokos szerkezetek: Korompay (1991) szerint az ősmagyar kor végén jelenik meg a szerkezet maga a nyelvben, és valóban már a legrégebbi emlékekben is találunk rá példát

- (4) HB halalnec ef puculnec feze

- Jókai-kódex: megjelennek a kétszeresen jelölt birtokos szerkezet mintájára a kétszeresen jelölt névutós kifejezések is (Zsilinszky, 1991; Sebestyén, 2002)

- (5)
a.	JókK 122/14	keues bezed vtan
b.	JókK 025/23-24	e3 bezedeknec vtana
- (6)
a.	JókK 148/05	ky ellen
b.	JókK 017/04-05	ewangeliumnac es regulanak ellene
- (7)
a.	JókK 084/23	az barátoknak aztala elewt
b.	JókK 084/26	baratoknak elewte

¹ Rövidítések: HBK = Halotti Beszéd és Könyörgés; JókK = Jókai-kódex; KTSz = Königsbergi Török és Szalagjai; ÓMS = Ómagyar Mária Siralom; INE = inessivus; BIRT = birtoklás

(8)	a.	JókK 114/20	Sokak felet
	b.	JókK 079/24	mendenek felette
(9)	a.	JókK 059/03	ott allo neppek kewzt
	b.	JókK 077/06	Predicatoroknak kewzewtte
(10)	a.	JókK 049/25	ewrdewgmyat
	b.	JókK 036/06	ewnmaga es egýebeknek myatta

- Ugyanaz a névutó megjelenhet mind ragtalan vonzattal, mind *-nak/-nek* ragos főnév mellett a szövegben.

- Az irodalom álláspontja:

Benkő (1980): A *-nak/-nek* ragos főnévvel álló névutós szerkezetek keletkezését a névmási komplementummal álló P-k jelölt voltára szokás visszavezetni, azaz az *ő előtte* típusú szerkezetek mintájára alakult ki a *ház előtte* majd a *háznak előtte* szerkezet, teljesen a birtokos szerkezetek analógiájára. Megjegyzi azonban, hogy ez kevésbé valószínű analógia, ugyanis a *ház előtte* szerkezetre elenyészően kevés példát találunk a szövegekben. Benkő szerint a *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezet térnyerése és a „túljelöltségre” törekvés áll a háttérben. A kettős jelöltség „áthatol a birtokviszonyt a nyelvérzék számára még többé-kevésbé tükröztető jelöletlen névutós szerkezetekbe is” (Benkő, 1980, 286).

Ez a megfigyelés azonban még nem ad számot arról, hogy mi a névutók státusza ezekben az adatokban.

Zsilinszky (1991: 453) szerint amint megjelennek és elterjednek a jelölt birtokos jelzöt tartalmazó birtokos szerkezetek, „számolni lehet a birtokos szerkezet mintáját követő névutós szerkezetekben is az alaki variánsok megjelenésével”.

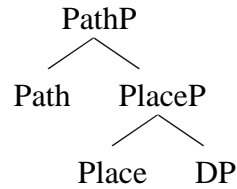
Ez azonban nem szükségszerűen van így. Ha a névutó más kategória (legyen az lexikális vagy funkcionális kategória), akkor nem kell a főnévhez hasonló viselkedést mutatnia, sőt az a meglepő, ha főnévhez hasonlóan viselkedik, még akkor is, ha történetileg arra vezethető vissza.

A jelölt szerkezetek szabad váltakozást mutatnak a jelöletlen névutós szerkezetekkel (Zsilinszky, 1991), nincs valamilyen speciális környezet, ahol megjelennének (l. a (5)-(10) példákat). A raggá redukálódó névutók (mint pl. a *balól/belől*) nem vesznek részt a jelölt szerkezetekben (Sebestyén, 2002).

3. A névutós kifejezések szerkezete

- Névutós kifejezések szerkezete a generatív irodalomban:
 - o meglehetősen komplex lehet;
 - o különböző pozíciók az összetett adpozíciókat és a szórendi lehetőségek megragadására (Van Riemsdijk, 1990; Koopman, 2000; Den Dikken, 2003);
 - o lokatív PP: minimálisan különbséget kell tenni a helyjelölő Place/Hely és az irányjelölő Path/Irány között.

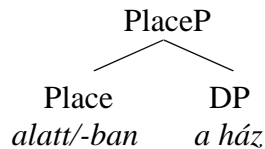
(11)

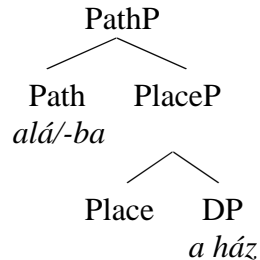
- A magyar PP:

- leírható ezzel a szerkezettel (Hegedűs, 2006);
- a névutók és a ragok szintaktikailag nem különböznek egymástól (É. Kiss, 2002 etc., de kontra Marác 1989);
- Hegedűs (2006) és Asbury *et al.* (2007): a ragos névszóval járó névutók és az igekötők is a P kategóriához tartoznak (kontra É. Kiss, 1999, aki a ragos vonzattal járó elemeket nem tartja névutónak), és beilleszthetők a kiterjesztett PP szerkezetébe;

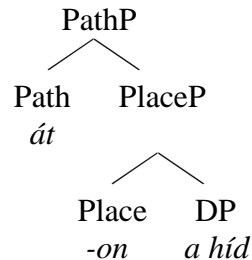
(12) a.

b.

c.

- Ha P és a főnév vagy kategoriálisan különböznek egymástól, vagy a P a főnév kiterjesztett funkcionális projekciójához tartozik, akkor nem várunk a birtokos

szerkezethez hasonló adatokat a PP-től, azt várjuk, hogy a főnév lehet datívuszos birtokos szerkezetben, a névutó viszont nem.

- Az ómagyar kori (és későbbi) adatokra többféle elemzést is javasolhatunk:
 - (i) Két lexikai elem van: után (névutó), után (főnév); mellett (névutó), mellett (fn).
DE: ezek a „birtokosszerű” névutók más tekintetben nem viselkednek főnévként (nem módosíthatók, nincsenek előttük névelők/kvantorok)
 - (ii) Ezek még mind birtokos szerkezetek, vagyis azok az elemek, amelyek megjelenhetnek *-nak/-nek* ragos főnévvel és birtokos személyraggal, még nem grammatikalizálódtak, vagyis a variációt mutató elemek egyáltalán nem névutók.
DE: az eredetileg helyragos főnévnek teljesen transzparensnek kellene lennie, pl.: az *után* esetében (amelyről úgy gondoljuk jelölt birt. szerkezetben alakult ki) a lokatív *-n* ragon belüli birtokos ragnak is transzparensnek kellene lennie a szerkezetben
- (13) a. JókK 150/16 zent ferencznek vtana
b. JókK 76/17 Annakutanna
- (14) a. (én) után-am vs. az én ut-am-on
b. annak után-a vs. Jánosnak az asztal-á-n
- (iii) Ezek az elemek névutók, de néha/opcionálisan datívuszi vonzattal járnak (ez felelne meg Sebestyén (2002) felvetésének).
DE: így nemcsak a lexikai elemeket duplázunk esetleg feleslegesen, de azt is feltételeznünk kell, hogy a datívuszi vonzattal járó névutók (nagyraészt) eltűntek a nyelvből²
- (iv) Ezek az elemek névutók, de a birtokjelölt PP és a birtokos NP különböző szerkezettel járnak. Vagyis mégis lehetséges birtokos jelölés a PP-n. Ehhez a gondolatmenethez tartozik, bár valamelyest eltér tőle az a megoldás, amely ezeket az elemeket a főnév és a P közé eső átmeneti kategóriába sorolja be. Egy ilyen elemzés lehetőségét nyújtja az az elképzelés, amely szerint bizonyos főnevek speciális szerepűek lehetnek a nyelvben, és ez megnyilvánul a szintaktikai viselkedésükben.

² “Nagyraészt”, mert érvelhetnénk amellett, hogy ezeket a névutókat találjuk a vonzatuktól elmozgatva a *János utána-futott a busznak* típusú mondatokban (már amennyire ezek produktívak). Azonban ha így akarnánk érvelni, akkor magyarázattal kell szolgálnunk, hogy miért kötelező kiemelni a névutót ezekben a szerkezetekben (a *János a busznak utána futott* szórendű mondatok nem grammatikusak), míg az ómagyar jelölt esetekben egymás mellett állhatott a *-nak/-nek* ragos vonzat és a névutó.

- Svenonius (2006): feltételezzünk egy projekciót a köztes státuszú elemeknek;
 - o Axial Parts (szó szerint „tengelyes rész”, de leginkább a magyar „helyzetviszonyító” megjelölés illik rájuk); azok az elemek kerülhetnek ide, amelyek „régiókat” azonosítanak
 - o számos nyelvben a különböző „régiót” jelölő vagy helyzetviszonyító elemek viselkedésüket tekintve valahol a főnevek és az adpozíciók között helyezkednek el;
 - o az AxialPart köztes kategória a főnév és a P között, és a funkcionális szekvenciában is a kettő között foglal helyet;
 - o angol: *in front of* ’előtt’; a (15a) és (15b) közötti különbségeket tárgyalja;

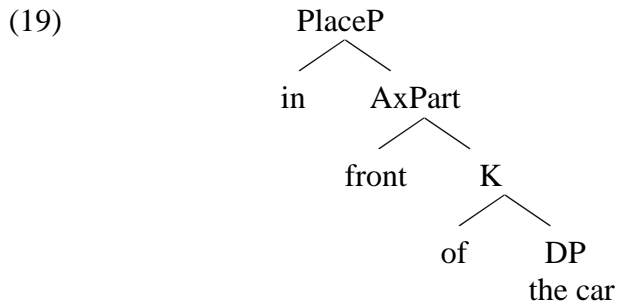
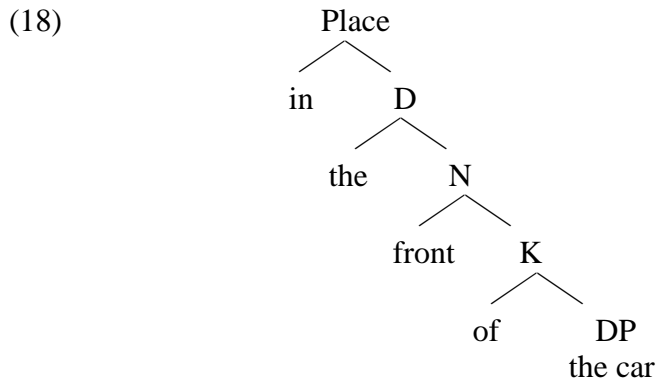
- (15) a. There was a kangaroo in front of the car.
ott volt egy kenguru INE elülső.rész BIRT az autó
`Egy kenguru volt az autó előtt.’
- b. There was a kangaroo in the front of the car.
ott volt egy kenguru INE az elülső.rész BIRT az autó
`Egy kenguru volt az autó elejében.’

- (15a): a *front* előtt nincs névelő; a *front* ’elülső rész’ (a) nem tehető többes számba, (b) nem állhat előtte jelző, viszont (c) az egész PP módosítható mértékhatározóval, (d) az AxPart nem helyettesíthető névmással (a főnév igen), és (e) nem mozoghat el (a főnév igen)

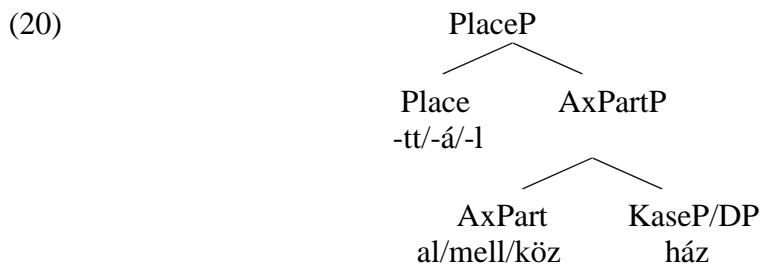
- (16) a. *There were kangaroos in fronts of the cars.
ott voltak kenguruk INE elülső.részek BIRT az autók
`*Kenguruk voltak az autók előttei.’
- b. *There was a kangaroo in smashed-up front of the car.
ott volt egy kenguru INE összetört elülső.rész BIRT az autó
`*Egy kenguru volt az autó összetört előtt.’
- c. There was a kangaroo 2 meters in front of the car.
ott volt egy kenguru 2 méterek INE elülső.rész BIRT az autó
`Egy kenguru volt két méterrel az autó előtt.’
- d. *There was a kangaroo in front of the car, but the koala wasn’t in it.
ott volt egy kenguru INE elülső.rész BIRT az autó de a koala nem.volt INE az
`*Egy kenguru volt az autó előtt, de a koala nem volt azott.’
- e. *It was front of the car that the kangaroo was in.
az volt elülső.rész BIRT az autó hogy a kenguru volt INE
`*A kenguru ELŐTT volt az autó. = ?A kenguru ELŐTTE volt az autónak.’
- (17) a. There were kangaroos in the fronts of the cars.
ott voltak kenguruk INE az elülső.részek BIRT az autó
`Kenguruk voltak az autók elejében.’
- b. There was a kangaroo in the smashed-up front of the car.
ott volt egy kenguru INE az összetört elülső.rész BIRT az autó
`Egy kenguru volt az autó összetört elejében.’
- c. *There was a kangaroo 2 meters in the front of the car.
ott volt egy kenguru 2 méterek INE az elülső.rész BIRT az autó
`*Egy kenguru volt az autó 2 méterre az elejében.’
- d. There was a kangaroo in the front of the car, but the koala wasn’t in it.
ott volt egy kenguru INE az elülső.rész BIRT az autó de a koala nem.volt INE az

- e. `Egy kenguru volt az autó elejében, de a koala nem volt benne.
It was the front of the car that the kangaroo was in.
az volt az elülső.rész BIRT az autó hogy a kenguru volt INE
`A kenguru AZ ELEJÉBEN volt az autónak.'

- A két példához a (18) és (19) alatti szerkezetek rendelhetők: a birtokos *of* egy KaseP/EsetP feje, de az egyik esetben a KaseP egy főnév komplementuma, míg a másikkban egy AxialPart elem vonzata, az *in* mindkét esetben Place-ben van

- AxialPart a magyarban: *al-, mell-, fel-, bel-, el-, mög-, köz-* stb. ősi főnevek, melyek a legrégebbi névutóink helyhatározói ragokkal ellátott alapszavai történetük egy pontján

- A helyzetviszonyító főnevek (Kiss–Pusztai, 2000) beilleszthetők az AxPart alá is a szerkezetben, ha a nyelv szinkrón állapotát nézzük; illetve történetileg ezek a főnevek elveszíthetik bizonyos főnévi tulajdonságaikat és viszonzzó voltak kerül előtérbe (Sebestyén, 1965).
- A történeti változás tehát $N \rightarrow \text{AxPart} \rightarrow P$, azaz grammatikalizáció, ahol a lexikai elemből (fél)funkcionális elem lesz.³

- Elemzés:

- az ómagyar korban a „névutók” egy része (még) AxPart, azaz a főnévi jellege még nem homályosult el teljesen, de már nem teljes értékű főnév (nincs módosítója, determinánsa, kötött a szórend) = AxialPart;
 - ilyen átmeneti elemek a nyelv bármely szakaszában megjelenhetnek, és a kétes besorolású névutók/ragos főnevek azt mutatják, hogy meg is jelennek (*nevében, helyében, stb.*);
 - a raggá vált névutók már a P (többnyire a Place vagy Path) alatt generálódnak, azaz már nincsenek főnévi tulajdonságaik (nem is vesznek részt a váltakozásban, l. Sebestyén 2002 is)
 - az analógiának is van szerepe ebben a váltakozásban;
 - DE: a „jelöltségre törekvés” és az analógia nyomása hiábavalóak lennének, ha a PP-k belső felépítése és a P-k még részben főnévi jellege nem tenné lehetővé a birtokosi jelölést;
 - azokban a szerkezetekben, ahol nem főnévi jellegű a grammatikalizálódóban lévő elem, a jelöltség és az analógia nyomásának nincs módja érvényesülni
 - az olyan adatok mint *háznak előtte* természetes elemzést kapnak: nem véletlenszerűen kialakult szerkezetekről van ugyanis szó az ilyen példákban, hanem a grammatikalizációs folyamat adta lehetőségek megjelenéséről a nyelvben;
 - az, hogy ez az átmeneti állapot mennyire stabil, akár elemekként is különböző lehet, de a szerkezet adta lehetőségek jól körülhatároltak.
- Ez az elemzés le tudja írni a történeti változást és a nyelv egyes szinkrón állapotait is:
- változás: a főnévből AxialPart majd P lesz; ez megfelel a grammatikalizáció általános tulajdonságainak, hiszen egy tartalmaz lexikai elemből (fél)funkcionális elem lesz, amely a szintaktikai reprezentációban is egy (fél)funkcionális fejből való generálást jelent;
 - egyes nyelvállapotok: bizonyos elemek ellentmondó tulajdonságokkal rendelkeznek és átmeneti kategóriaként viselkednek.

³ A P kategória lexikális vagy funkcionális volta nem egyértelmű (l. Van Riemsdijk 1990 etc. a némettel kapcsolatban), én azt feltételezem, hogy félfunkcionális elemek.

4. Összegzés

- Az ómagyar korban a kettősen jelölt birtokos szerkezet analógiájára egyes névutók is megjelennek datívuszos vonzat mellett egyeztető morfémával.
- Ezek a névutók valamennyire még őrzik főnévi tartalmukat, de már nem igazi főnevek, azaz a birtokos kifejezésektől különböző szerkezetet kell hozzájuk rendelnünk.
- Egy ilyen elemzés az AxialPart kategóriát tartalmazó szerkezet, mely hasznosnak tűnik több nyelv főnév és P közötti átmeneti elemeinek elemzésére is, vagyis egyrészt az átmeneti kategóriák megragadására, másrészt történeti változások leírása is alkalmas.
- Az AxialPart-ot tartalmazó névutós kifejezések pontos szerkezete és viselkedése több kérdést is felvet, ezek kidolgozása és a következő nyelvemlékek adatainak vizsgálata a következő feladat.

HIVATKOZÁSOK

- Asbury, Anna, Berit Gehrke, and Veronika Hegedűs 2007: One size fits all: Prefixes, particles, adpositions and cases as members of the category P, In Cem Keskin szerk.: *UiL OTS Yearbook 2006*, 1–17.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Budapest: Akadémiai Kiadó
- Den Dikken, Marcel 2003: *On the syntax of locative and directional adpositional phrases*, előadás, LOT Winter School 2003 University of Amsterdam.
- É. Kiss, Katalin 1999: Mi tartozik a névutók osztályába?, *Magyar nyelvjárások* 37, 167–172.
- É. Kiss Katalin 2002: *The Syntax of Hungarian*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hegedűs Veronika 2006: Hungarian spatial PPs. *Nordlyd, Tromsø Working Papers in Language & Linguistics* 33/2 (Special Issue on Adpositions, Peter Svenonius szerk.), 220–233. University of Tromsø: Tromsø. <http://www.ub.uit.no/baser/nordlyd/>.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest: Osiris Kiadó.
- Koopman, Hilda 2000: Prepositions, postpositions, circumpositions, and particles. The structure of Dutch PPs. In *The Syntax of Specifiers and Heads. Collected Essays of Hilda J. Koopman*, London/New York: Routledge, 204-260.
- Korompay Klára 1991: A névszóragozás. In Benkő Loránd szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 284-318.
- Marác László 1989: *Asymmetries in Hungarian*, Rijksuniversiteit Groningen: PhD disszertáció.

- Riemsdijk, Henk van 1990: Functional prepositions, In Harm Pinkster – Inge Genee szerk., *Unity in Diversity: Papers Presented to Simon C. Dik on his 50th birthday*, Dordrecht: Foris, 229-241.
- Sebestyén Árpád 1965: *A magyar nyelv névutórendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén Árpád 2002: *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.)*, Debrecen.
- Svenonius, Peter 2004: Spatial prepositions in English, kézirat, University of Tromsø: <http://ling.auf.net/lingBuzz/000001>.
- Svenonius, Peter 2006: The Emergence of Axial Parts, *Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics*, 33/1 (Special issue on Adpositions, Peter Svenonius and Marina Pantcheva szerk.), CASTL, Tromsø, 49-77. <http://www.ub.uit.no/munin/nordlyd/>
- Zsilinszky, Éva 1991: A névutók, In Benkő Loránd szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 442-460.